

เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441): ภาพสะท้อนเศรษฐกิจและสังคม
นครปฐมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

The official journal on Monthon Nakorn Chrisri in R.S.117 (1898 A.D.):
the socio-economic image of Nakorn Pathom in reign King Chulalongkorn

วัลลี นวลหอม

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
vanleeya@webmail.npru.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสำคัญของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นักวิชาการให้ความสนใจและศึกษาค้นคว้าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ โดยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้นบันทึกการเสด็จตรวจหัวเมืองมณฑลนครไชยศรี ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2441 โดยเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ได้สะท้อนภาพการจัดการปกครองมณฑลนครไชยศรี สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคม และโบราณคดีซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดนครปฐม

คำสำคัญ: เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
สภาพเศรษฐกิจและสังคมนครปฐม

Abstract

This article aims to study the importance of official journal on Monthon Nakorn Chrisri in R.S. 117 (1898 A.D.) during the reign of King Chulalongkorn which is one of the most interesting and studied periods among the scholars. King Rama V ordered Somdet Phra Chao Borommawong Thoe Krom Phraya Damrong Rajanubhab, minister of the Interior at that time, to write his official journal on Monthon Nakorn Chrisri in R.S. 117 (1898 A.D.). This document reflects the administrative, economic, social and archeological aspects of Monthon Nakorn Chaisri, which is considered as one of the most important primary sources for studying the vernacular history of Nakhon Pathom province.

Keywords: official journal on Monthon Nakorn Chrisri in R.S. 117 (1898 A.D.), King Chulalongkorn, economic and society of Nakorn Pathom

1. บทนำ

ในปัจจุบันกระแสการรื้อฟื้นอดีตถือว่าเป็นกระแสที่สังคมไทยให้ความสำคัญทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ โดยกระบวนการในการฟื้นอดีตมีวิธีการหลากหลายรูปแบบ เช่น การจัดการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ การสร้างภาพยนตร์อิงประวัติศาสตร์ และการจัดกิจกรรมย้อนอดีตในรูปแบบต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นการสร้างคุณค่าของประวัติศาสตร์ให้เกิดเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจและสังคม หลักฐานทางประวัติศาสตร์นับเป็นสิ่งสำคัญในการรื้อฟื้นอดีตที่นำมาใช้ประกอบการอธิบายเพื่อความถูกต้องและน่าเชื่อถือ

ในการรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์อยู่อย่างจำกัด เรื่องราวของท้องถิ่นมักปรากฏในรูปแบบของประวัติศาสตร์ชาวบ้าน จากความทรงจำหรือเป็นเรื่องเล่าสืบทอดกันมาที่มักคลาดเคลื่อนไปตามกาลเวลา ซึ่งเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามหลักฐานของท้องถิ่นบางส่วนได้ปรากฏในรูปแบบของเอกสารตรวจราชการ บันทึกการเดินทางหรือบันทึกความทรงจำของบุคคลสำคัญ อาทิ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ รวมทั้งพ่อค้าชาวต่างชาติ ทำให้ในปัจจุบันเรามีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นหลงเหลืออยู่

ในบรรดาบันทึกการเดินทาง หรือเอกสารรายงานการเดินทางตรวจราชการในหัวเมืองต่าง ๆ นั้น เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงนิพนธ์ไว้เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ถือเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดนครปฐม ตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่นักวิชาการให้ความสนใจและศึกษาค้นคว้าเรื่องราว ทั้งนี้แม้ว่าผู้แต่งอาจมิใช่คนในท้องถิ่น แต่ด้วยความที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้มีความรู้ความสามารถ ทำให้เอกสารสำคัญฉบับนี้มีความน่าเชื่อถือเป็นอย่างยิ่ง เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรีฯ ได้ปรากฏภาพของชาวบ้าน วิถีชีวิต ตลาด สินค้า สภาพบ้านเรือน และความเป็นอยู่ของผู้คน ซึ่งเป็นภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจและสังคมของเมืองนครไชยศรีอย่างเด่นชัดและไม่ค่อยปรากฏในเอกสารอื่น ๆ เท่าใดนัก

จากความสำคัญของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรีฯ ดังที่ได้กล่าวมา ทำให้ผู้วิจัยเห็นความสำคัญที่จะศึกษาวิเคราะห์เอกสารประวัติศาสตร์ขั้นต้นขั้นสำคัญนี้ ซึ่งผู้วิจัยจะได้ค้นคว้าและนำเสนอสาระสำคัญของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรีฯ เล่มนี้ เพื่อให้เป็นเอกสารสำคัญที่สังคมไทยจะได้ใช้ประโยชน์ต่อไป

2. วัตถุประสงค์

1. ศึกษาความสำคัญของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) กับความสำคัญทางประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม
2. ศึกษาภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจและสังคมที่ได้จากเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441)

3. สมมติฐานการวิจัย

การศึกษางานวิจัยชิ้นนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Approach) ใช้ระเบียบการศึกษามาตรະระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และใช้การประยุกต์ความรู้เรื่องอื่น ๆ ทางสังคมศาสตร์ เช่น ด้านการเมืองการปกครอง เพื่อนำเสนอการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยใช้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ทั้งเอกสารขั้นต้นและเอกสารชั้นรองประเภทอื่นๆ คือ วิทยานิพนธ์ ผลงานการวิจัย บทความ และวารสารมาวิเคราะห์

4. ผลการศึกษา

การศึกษาเรื่องเศรษฐกิจและสังคมนครปฐมจากเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ผู้วิจัยได้ศึกษาถึงความสำคัญของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ต่อความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐมดังนี้

4.1 สารัตถวิพากษ์ของเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411- พ.ศ. 2453) เป็นช่วงเวลาแห่งการปฏิรูปบ้านเมืองและปฏิรูปการปกครอง ซึ่งเป็นช่วงเวลาในการทำประเทศให้ทันสมัยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สาเหตุสำคัญของการปฏิรูปสืบเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญสองประการคือ ระบบการปกครองภายในประเทศแบบดั้งเดิมที่ล้าสมัยไม่เหมาะสมต่อสถานการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงและการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษได้แผ่อิทธิพลเข้าสู่พรมแดนสยามทางด้านตะวันออก ปัจจัยดังกล่าวนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. 2435 โดยดำเนินการปกครองเมืองต่าง ๆ แบบเทศาภิบาล และจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อสร้างเอกภาพทางการปกครอง และรักษาเอกราชของชาติให้พ้นจากภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก

มณฑลนครไชยศรีจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2438 ประกอบด้วย 3 เมืองคือ เมืองนครไชยศรี เมืองสมุทรสาคร และเมืองสุพรรณบุรี มณฑลนครไชยศรีนับเป็นมณฑลที่มีความสำคัญ เนื่องจากมีอาณาเขตติดต่อกับส่วนกลางหรือกรุงเทพมหานคร การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2436 - พ.ศ. 2458 มณฑลนครไชยศรีมีสมุหเทศาภิบาลปกครอง 2 ท่าน ดังนี้ พ.ศ. 2438 - พ.ศ. 2441 พระยามหาเทพ (บุตร บุญญรัตน์) พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2458 พระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารุณ) จากข้อมูลของกระทรวงมหาดไทยได้ระบุถึงจำนวนอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน ในมณฑลนครไชยศรีระหว่าง พ.ศ. 2436 - พ.ศ. 2412 ดังนี้ มณฑลนครไชยศรีประกอบด้วย 11 อำเภอ 254 ตำบล และ 1,571 หมู่บ้าน (เดช บุณนาค, 2532: 374)

ผู้วิจัยต้องการศึกษาเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) เอกสารขั้นต้นที่สำคัญในการศึกษาการจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นการปกครองสมัยใหม่มีระบบการบริหารราชการที่ชัดเจน และควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการในช่วงเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังคุกคามสยาม และเป็นเอกสารสำคัญที่ให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสภาพการเมืองการปกครอง สภาพเศรษฐกิจและสังคมของมณฑลนครไชยศรี การศึกษาหลักฐานขั้นนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดนครปฐมได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ก่อนเข้าสู่เนื้อหาสำคัญของเอกสาร ผู้วิจัยขอกล่าวถึงประวัติของผู้นิพนธ์เอกสารและบริบททางประวัติศาสตร์ ภูมิหลังการจัดการปกครองเทศาภิบาลเพื่อสร้างความเข้าใจและแสดงให้เห็นถึงความสำคัญในการจัดการปกครอง

4.2 พระประวัติของผู้นิพนธ์เอกสาร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระนามเดิมคือ พระองค์เจ้าดิศกรกุมาร ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ 57 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาชุ่ม ประสูติในพระบรมมหาราชวังตรงกับวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2405 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ และทรงประกาศแต่งตั้งให้ดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ใน พ.ศ. 2429 และใน พ.ศ. 2435 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมพระดำรงราชานุภาพ ใน พ.ศ. 2454 และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน พ.ศ. 2472

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2486 ทรงเป็นต้นราชสกุล ดิศกุล ตลอดพระชนม์ชีพพระองค์ประกอบพระกรณียกิจด้านต่าง ๆ ที่สำคัญ อาทิ ด้านการปกครอง ด้านประวัติศาสตร์ ด้านโบราณคดี ด้านเอกสารโบราณ เป็นต้น

4.3 บริบททางประวัติศาสตร์

นครไชยศรีเป็นพื้นที่ที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มาอย่างยาวนาน โดยปรากฏหลักฐานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์สืบเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ สถาปนามิสาครตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน (แม่น้ำนครชัยศรี) ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบขนาดใหญ่สลับกับลำคลองต่าง ๆ มากมาย ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะสมต่อการทำเกษตรกรรมและการตั้งถิ่นฐาน อาณาเขตของนครไชยศรีติดต่อกับพื้นที่โดยรอบ ได้แก่ อุทัยธานี ชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง ออยุธยา ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพฯ สมุทรสงคราม ราชบุรี และกาญจนบุรี โดยมีเส้นทางแม่น้ำและลำคลองต่าง ๆ เป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่ส่งผลต่อการพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของนครไชยศรี ตั้งแต่สมัยทวารวดี ออยุธยาและรัตนโกสินทร์ (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, 2554: 24)

ในสมัยรัตนโกสินทร์นครไชยศรีนับเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพฯ ที่เป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและการเมืองของราชอาณาจักร ทำให้เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงที่ส่วนกลางจะส่งผลกระทบต่อนครไชยศรีเสมอ อาทิ การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ ในพ.ศ. 2398 โดยสาระสำคัญของสนธิสัญญาส่งผลให้สยามต้องยกเลิกระบบผูกขาดของพระคลังสินค้า ทำให้เกิดการค้าแบบเสรีและเปิดการค้าขายตัวทางการค้า ผลจากสัญญาทำให้เมืองนครไชยศรีกลายเป็นพื้นที่ที่มีประชากรกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง โดยมีพัฒนาการจากชุมชนเป็นหมู่บ้าน เป็นเมือง เป็นจังหวัด และมีการรวมกลุ่มจังหวัดเป็นมณฑล ตลอดจนกลายมาเป็นจังหวัดเช่นในปัจจุบัน (สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์, 2554: 26)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามถูกคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสและเครือจักรภพอังกฤษ ทั้งสองมหาอำนาจกำลังแข่งขันกันขยายอิทธิพลจักรวรรดินิยมแสวงหาอาณานิคมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยต่อสภาวาการณล่อแหลม และทรงตระหนักดีว่าการปกครองส่วนภูมิภาคขนาดนั้นยังไม่รัดกุมพอ ไม่มีการปกป้องพรมแดนที่แน่นอนซึ่งเป็นเหตุให้มหาอำนาจหาเหตุเข้าแทรกแซง สยามต้องสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและยินยอมเกี่ยวกับเรื่องพิกัตอัคราภาชี รวมถึงสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่มหาอำนาจทั้งสองแต่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ เพราะการดำเนินนโยบายทางการทูตที่เหมาะสม และการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยทำให้ส่วนของรัฐบาลและระบบการปกครอง (เดช บุนนาค, 2532: 9)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระดำริตั้งแต่เริ่มทรงปรารถนาจะจัดการปกครองภายในพระราชอาณาจักรให้มั่นคง โดยทรงมีพระราชดำริว่าควรรวมการบังคับหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว และรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีกชั้นหนึ่งจึงจะจัดการปกครองได้สะดวก ทั้งนี้โปรดเกล้าฯ ให้ทำการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล โดยมีข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล และทรงแต่งตั้งให้ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเป็นเสนาบดีกระทรวงฝ่ายเหนือ ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. 2437 มีหน้าที่รับผิดชอบบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด รวมทั้งหัวเมืองประเทศราชอีสาน และหัวเมืองชั้นในชั้นนอกที่ในขณะนั้นตกอยู่ใต้แรงบีบบังคับโดยตรงจากฝรั่งเศส หัวเมืองที่ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย อาทิ มณฑลพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอีสาน เป็นต้น (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2545: 67-68)

ต่อมาเมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ส่งออกไปตรวจราชการยังหัวเมืองต่างๆ ทำให้เห็นถึงประเพณีการปกครองหัวเมืองอย่างโบราณที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์และยังใช้กันอยู่หลายอย่าง ซึ่งทำให้ทรงทราบถึงปัญหาในการปกครองหัวเมือง แนวความคิดแก้ไขปัญหาการปกครองของกรมหลวงดำรงราชานุภาพตรงกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริคือ การรวมหัวเมืองเป็นมณฑล กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริจัดตั้งมณฑลโดยทรงเห็นว่าควรเอาอำนาจเป็นทางคมนาคมเป็นหลักอาณาเขตมณฑล มณฑล

นครไชยศรีรวมหัวเมืองในกลุ่มแม่น้ำท่าจีนคือ เมืองนครไชยศรี เมืองสมุทรสาคร และเมืองสุพรรณบุรี รวม 3 เมือง โดยตั้งที่ว่าการมณฑล ณ เมืองนครไชยศรี

4.4 การเดินทางตรวจราชการ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการอำเภอไผ่่นาด (ปัจจุบันคืออำเภอบางเลน) ที่ว่าการเมืองนครไชยศรี ที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์ ตลาดพระปฐมเจดีย์ องค์พระปฐมเจดีย์ พระประโทนเจดีย์ และที่ว่าการอำเภอตลาดใหม่ (ปัจจุบันคืออำเภอสามพราน) ก่อนเสด็จไปตรวจราชการ ณ มณฑลราชบุรีต่อไป รวมระยะเวลาที่พระองค์ตรวจราชการ ณ มณฑลนครไชยศรีจำนวน 6 วัน โดยมีพระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาล รายงานรายละเอียดและข้อมูลต่าง ๆ ของมณฑลนครไชยศรีเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามเนื้อหาและสาระสำคัญของรายงานการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี สามารถจะแบ่งเป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้

4.4.1. การจัดการปกครองมณฑลนครไชยศรี

การตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพใน พ.ศ. 2441 นั้น เป็นการตรวจราชการภายหลังการปฏิรูประบบการปกครองใน พ.ศ. 2434 กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ได้ศึกษาความรู้ราชการภายในกระทรวงมหาดไทย โดยทรงมีพระประสงค์ที่จะศึกษาความรู้เกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองจึงเสด็จออกตรวจราชการ ณ หัวเมืองต่างๆ ทั้งนี้การที่มีเสนาบดีหรือเจ้านายระดับสูงเสด็จออกไปตรวจหัวเมืองนั้น ทำให้ทราบถึงปัญหาและเข้าใจถึงการจัดการของแต่ละหัวเมือง เพื่อที่จะสามารถนำมาจัดระบบราชการของแต่ละหัวเมืองให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับการจัดการปกครองในมณฑลนครไชยศรีดังนี้

4.4.1.1 การย้ายที่ว่าการเมืองนครไชยศรี

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจที่ทำการเมืองนครไชยศรีพบว่า สถานที่ไม่เรียบร้อยและไม่เหมาะสมกับการจัดตั้งเป็นที่ว่าการเมือง เนื่องจากสภาพพื้นที่เป็นที่ลุ่มและในฤดูฝนส่งผลให้น้ำจะท่วมถึง พระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาล ได้ทำการเลือกที่ตั้งที่ว่าการแห่งใหม่บริเวณด้านเหนือของปากคลองเจดีย์บูชา

4.4.1.2 ที่ว่าการอำเภอพระประโทนเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจที่ว่าการอำเภอพระประโทนเจดีย์ ทรงกล่าวว่าเป็นที่ว่าการมณฑลที่จัดหมวดหมู่อย่างเรียบร้อย มีการจัดเก็บเอกสารและจดหมายอย่างเป็นระบบ เนื่องจากมีคนที่มาจากกระทรวงมหาดไทยโอนย้ายมาหลายคนจึงได้รูปแบบอย่างกระทรวงมาใช้

4.4.1.3 ที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจที่ว่าการอำเภอพระปฐมเจดีย์ อำเภอพระปฐมเจดีย์นี้เป็นอำเภอที่สำคัญของเมืองนครไชยศรี มีหม่อมราชวงศ์เล็กเป็นนายอำเภอ มีรายงานถึงจำนวนราษฎรที่อาศัยอยู่ในอำเภอนี้จำนวน 23,752 คน ซึ่งนับว่ามีราษฎรอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก

4.4.1.4 ปัญหาการปราบปรามโจรผู้ร้าย

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจที่ว่าการอำเภอไผ่่นาด ในวันที่ 12 สิงหาคม รายงานว่าอำเภอไผ่่นาดเป็นอำเภอที่มีคนจำนวนไม่มากนัก แต่เนื่องจากตั้งอยู่ในเส้นทางสัญจรไปมาระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ กับมณฑลนครไชยศรี และมณฑลราชบุรี ทำให้มีโจรผู้ร้ายจำนวนมากที่ทำการดักปล้นผู้คนเดินทางสัญจร พระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาล ได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการจัดตั้งสถานีตำรวจ หรือพลตระเวนในบริเวณนี้ต่อมาเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับโจรผู้ร้ายจึงสงบลงไปอย่างมาก

4.4.2. สภาพเศรษฐกิจในมณฑลนครไชยศรี

ในเอกสารการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพใน พ.ศ. 2441 นั้น ได้กล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจภายในมณฑลนครไชยศรีไว้ดังนี้

4.4.2.1 การจัดเก็บภาษี

การจัดเก็บภาษีอ้อยนับเป็นปัญหาสำคัญของมณฑลนครไชยศรีที่ไม่สามารถจะจัดการตามแบบหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ เนื่องจากที่หัวเมืองฝ่ายเหนือที่ราษฎรปลูกอ้อยแล้วเคี้ยวน้ำอ้อยขายเอง ทำให้รัฐบาลสามารถเก็บภาษีจากผู้ปลูกได้ แต่ในมณฑลนครไชยศรีที่ราษฎรปลูกอ้อยและนำไปขายให้โรงหีบ (โรงงานน้ำตาล) ทั้งสิ้น และโรงหีบนั้นจะเสียภาษีน้ำตาลทรายอยู่แล้ว ซึ่งหากเก็บภาษีแบบอย่างหัวเมืองทางเหนือแล้วนั้นก็ทำให้ราษฎรต้องเสียภาษีซ้ำซ้อน นอกจากนี้พระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาล ได้จัดทำบัญชีน้ำตาลที่นำข้อมูลจากโรงหีบมาเปรียบเทียบกับจำนวนน้ำตาลที่ได้เสียภาษีให้แก่รัฐบาล ทำให้เห็นว่าจำนวนน้ำตาลที่เสียภาษีต่ำกว่าความเป็นจริงอยู่มาก จึงเห็นว่าเป็นข้อที่รัฐบาลออกจะเสียเปรียบอยู่ กรมหลวงดำรงราชานุภาพและพระยาสุนทรบุรี จึงมีการหาแนวทางการจัดการแก้ไขวิธีการเก็บภาษีน้ำตาลทรายต่อไป

ในช่วงเวลาที่เสด็จการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีนั้น พบว่ามีกลุ่มชาวจีนอพยพจากกรุงเทพฯ เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นครไชยศรีเป็นจำนวนมาก เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้อุดมสมบูรณ์สามารถทำมาหากินได้ผลกำไรดี และยังมีกลุ่มชาวจีนใหม่หรือชาวจีนที่อพยพมาจากประเทศจีน เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยและใช้แรงงานเป็นลูกจ้างในมณฑลนครไชยศรีจำนวนมาก

4.4.2.2 การค้าขาย

ในการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจดูตลาดและย่านการค้าที่สำคัญของมณฑลคือ ตลาดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณสองฝากคลองเจดีย์บูชาตั้งแต่บริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ยาวลงไปตามลำคลอง ตัวตลาดปลูกเป็นโรงเรือนหลังคามุงด้วยจาก เครื่องผูกและเครื่องสับข้าง บริเวณตลาดประกอบไปด้วยโรงบ่อนโรงสุรา และตลาดขายของสดซึ่งนับว่าเป็นตลาดสำคัญของหัวเมือง

ตลาดพระปฐมเจดีย์แห่งนี้มีการค้าขายเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างดี มีสินค้าที่จำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไปยังกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่นๆ สินค้าส่วนใหญ่คือ ข้าวสาร ข้าวเปลือก ข้าวโพด น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ยาสูบ ผักและผลไม้ต่างๆ เช่น คราม มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สับปะรด เผือกมัน กัลยง นอกจากนี้ยังจำหน่ายเครื่องทองเหลือง ทองขาว ผ้าแพรพรรณ และเครื่องบริโภค คือ หมาก พลุ ทุเรียน มังคุด มะพร้าว เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเรือร้อยใหญ่ที่รับสินค้ามาจากกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่นมาจำหน่ายให้แก่พ่อค้าแม่ค้าในตลาด ส่งผลให้ตลาดพระปฐมเจดีย์แห่งนี้เป็นที่ซื้อขายนแลกเปลี่ยนขนาดใหญ่ของมณฑลนครไชยศรี โดยเฉพาะในเวลาเช้าตลาดพระปฐมเจดีย์จะมีผู้คนค้าขายกันอย่างหนาแน่นทั่วทั้งตลาดประมาณการได้ 1,000 คนต่อวัน

ทั้งนี้พระยาสุนทรบุรี (ชม สุนทรารชุน) สมุหเทศาภิบาล ได้เก็บจำนวนสินค้าและราคาสินค้าที่ซื้อขายกันในตลาดภายในเดือนกรกฎาคม ได้จำนวนสินค้าที่จำหน่ายไปจากพระปฐมเจดีย์ดังนี้

น้อยหน่า	737415	ผล	เป็นเงิน	5530	บาท	32	อัฐ
สับปะรด	22031	ผล	เป็นเงิน	826	บาท	10	อัฐ
กัลยง	368900	ผล	เป็นเงิน	822	บาท	16	อัฐ
ขนุน	615	ผล	เป็นเงิน	153	บาท	40	อัฐ
ข้าวโพด	48020	ผล	เป็นเงิน	211	บาท	4	อัฐ
ผักทอง	346	ผล	เป็นเงิน	59	บาท	48	อัฐ
ผักเขียว	7600	ผล	เป็นเงิน	39	บาท		

รวมเป็นเงิน 7642 บาท 22 อัฐ

นอกจากนี้ยังมีสินค้าประเภทเครื่องทองเหลือง ทองขาว ผ้าแพรพรรณ ที่จำหน่ายในตลาดพระปฐมเจดีย์ในเดือนหนึ่งคิดเป็นเงินถึง 13,723 บาท 10 อัฐ ทั้งนี้ราคาค่าเช่าร้านขายของในตลาดพระปฐมเจดีย์นั้นตกเดือนละ 10 - 12 บาท ราคาเช่าร้านในท่าเลที่ห่างไกลออกไปอย่างต่ำ 5 บาท โดยราคาเช่าหรือเช่าของร้านในบริเวณตลาดนั้นตกเฉลี่ยร้านละ 10 - 15 ชั่ง

4.4.2.3 การคมนาคม

เส้นทางการคมนาคมที่สำคัญของมณฑลนครไชยศรีคือ คลองมหาสวัสดิ์ คลองเจดีย์บูชา และแม่น้ำนครไชยศรี โดยบริเวณคลองมหาสวัสดิ์เป็นเส้นทางสัญจรที่คับคั่ง เนื่องจากมีเรือเมล์ที่เดินจากกรุงเทพฯ ไปยังพระปฐมเจดีย์ และมีเรือแจวเรือพายสัญจรของราษฎรไปมาอย่างต่อเนื่อง เรือเหล่านี้เป็นเรือที่บรรทุกสินค้าไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับพระปฐมเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงรายงานว่าเส้นทางรถไฟสายใต้ ที่จะตัดผ่านมณฑลนครไชยศรีนั้นจะช่วยส่งเสริมการค้าขายภายในมณฑลนครไชยศรีรวมถึงการค้าระหว่างหัวเมืองต่างๆ อีกด้วย ในช่วงเวลานั้นการสร้างทางรถไฟได้ดำเนินการปักกรุยมาถึงบริเวณคลองเจดีย์บูชาแล้ว และจากการสอบถามราษฎรเกี่ยวกับทางรถไฟจะนิยมเรื่องรถไฟเป็นอย่างมาก และเห็นพ้องกันว่ารถไฟสายนี้จะทำให้เศรษฐกิจของเมืองนครไชยศรีรุ่งเรืองมากกว่าเดิม เนื่องจากทุกวันนี้การขายสินค้าบางอย่างยังคงขาดคล่อง ผู้ขายบางรายต้องหาลูกค้ามาขายที่ตลาดพระปฐมเจดีย์ซึ่งความลำบากเป็นอย่างมาก และในช่วงฤดูฝนผู้ค้าที่อยู่ไกลก็ไม่สามารถหาลูกค้ามาขายได้ เนื่องจากหนทางเป็นหลุมเป็นบ่อจะใช้เกวียนเดินทางก็ไม่สามารถทำได้ หากมีเส้นทางรถไฟแล้วนั้นความลำบากเหล่านี้ก็จะหมดไปและคงจะขายสินค้าได้ราคาดีขึ้นกว่าเดิม

4.4.3. สภาพสังคมในมณฑลนครไชยศรี

ในเอกสารการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพใน พ.ศ. 2441 นั้น ได้กล่าวถึงสภาพสังคมภายในมณฑลนครไชยศรีไว้ดังนี้

4.4.3.1 การประกอบอาชีพ

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงการประกอบอาชีพในมณฑลนครไชยศรีว่ามีหลากหลายทั้งการเกษตรกรรม การค้าขายและการทำน้ำตาล เป็นต้น โดยมีการทำเกษตรกรรมเป็นอาชีพหลักโดยเฉพาะการทำนา เนื่องจากข้าวสารของเมืองนครไชยศรีได้ผลผลิตดี สามารถส่งไปขายที่โรงสีข้าวในกรุงเทพฯ ได้ราคาดี ทำให้ผู้คนนิยมมาทำนาเป็นจำนวนมาก และส่งผลให้มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานยังเมืองนครไชยศรีเพื่อมาทำนาอีกมาก เห็นได้จากการมีคดีความที่เกี่ยวกับเรื่องที่ดินที่นาในชั้นศาลเป็นส่วนใหญ่

นอกจากนี้ราษฎรยังทำมาค้าขายอื่นๆ เช่น โรงสีทำน้ำตาลทรายซึ่งอยู่ตามลำน้ำ โรงปั้นโอ่งอ่างเครื่องปั้นดินเผา และมีการนิยมย้อมแพรดำจากมะเกลือไปจำหน่ายยังต่างประเทศ เนื่องจากมะเกลือมีมากในพื้นที่นี้ รวมถึงมีการย้อมผ้าครามด้วยเช่นกัน สามารถซื้อครามได้จากโรงในบริเวณคลองเจดีย์บูชาได้ในราคาที่ถูกลง

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้กล่าวว่าการตรวจราชการมณฑลนครไชยศรีครั้งนี้ เห็นว่าการจัดการเรื่องโจรผู้ร้าย การปราบปรามกรรมกร และการจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านมีความเรียบร้อยเป็นอย่างดีราษฎรจึงอยู่ดีมีสุขแต่ก็ยังมีปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ราษฎรในเวลานี้คือ การแย่งที่ดินทำนากัน เพราะคนที่อพยพเข้ามาทำนามีเป็นจำนวนมาก การออกใบจองจึงห้ามไว้ก่อนผู้คนจึงแย่งที่ดินทำนากัน การนี้ถือเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องรีบจัดการแก้ไขต่อไป

4.4.3.2 การบูรณะพระปฐมเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพกล่าวถึงองค์พระปฐมเจดีย์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นจนเป็นที่งดงามนั้น ในเวลานี้การปฏิสังขรณ์ได้ล่วงเลยมานานจึงเกิดความทรุดโทรม อาทิ กระเบื้องที่ประดับองค์พระปฐมเจดีย์ร่วงลงมาจำนวนมาก และมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมอยู่มาก ทางวัดพระปฐมเจดีย์ได้เรียไร้เพื่อการปฏิสังขรณ์บ้างแต่คงยังไม่เพียงพอต่อการปฏิสังขรณ์

นอกจากนี้ทรงกล่าวถึงจุดชำรุดที่สำคัญขององค์พระปฐมเจดีย์คือ พระระเบียงที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระระเบียงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้นั้นหลังคาได้พังลงมาแถวหนึ่ง ประมาณ 1 ใน 8 ส่วนของพระระเบียงโดยรอบ ทรงกล่าวไว้ว่าหากจะทำการดูแลรักษาไม่ให้องค์พระปฐมเจดีย์ทรุดโทรมลงนั้น ต้องมีการซ่อมแซมอยู่เสมอเช่นวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรืออาจแก้ไขโดยการเรียไร้จากงานเทศกาลประจำปีก็ได้

4.4.3.3 พระราชวังเก่าพระปฐมเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจบริเวณพระราชวังเก่าที่สร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าตัวพระราชวังได้ชำรุดทรุดโทรมเป็นอย่างมาก พระที่นั่งและพระตำหนักต่างๆ ผู้ผจญมัจจุรณยอมให้เสียได้เหมือนเก่า หากจะใช้งานเห็นควรที่จะสร้างขึ้นใหม่ทดแทนของเก่า หรือควรรื้อพระที่นั่งและตำหนักต่างๆ ที่ชำรุดหักพังออกให้หมดและปลูกสร้างเป็นที่ว่าการมณฑลนครไชยศรีทดแทน

4.4.4. โบราณคดีพระปฐมเจดีย์

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจดูและสืบค้นของโบราณที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ และได้พระพิมพ์หลายรูปเมื่อนำมาวิเคราะห์ดูแล้วพบว่าพระพิมพ์มีลักษณะแบบฮินดูคล้ายกับที่พบในแหลมมลายู โดยทรงสันนิษฐานว่าพระปฐมเจดีย์นี้ผู้สร้างคงจะเป็นชาวมัชฌิมประเทศ นอกจากนี้ยังได้พบเทวรูปที่มีลักษณะแบบเขมร เหมือนเช่นที่พบในเมืองสวรรคต เมืองสิงห์ และเมืองนครราชสีมา รวมทั้งที่พบในเมืองเขมร ทรงสันนิษฐานว่าเมื่อครั้งที่บ้านเมืองเหล่านี้ขึ้นถึงพราหมณ์ฮินดูนั้นคงมีความเกี่ยวข้องกับเมืองเขมร

นอกจากนี้ได้พบของสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ เหรียญเงินโบราณ พวกจีนซุดได้ทางคลองพระประโทน โดยจีนพุกผู้ใหญ่บ้านนำมาให้ดู ลักษณะเป็นตราปราสาทมีรูปปลาอยู่ด้านใต้ อีกด้านหนึ่งเป็นอุณาโลม ทรงไม่เคยเห็นเหรียญลักษณะเช่นนี้มาก่อน จึงรับสั่งให้จีนพุก ผู้เป็นเจ้าของเหรียญเงินนี้ไปคอยที่กรุงเทพฯ เพื่อที่จะได้นำพูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าต่อไป

5. สรุปและอภิปรายผล

เอกสารรายงานการตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับเป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์มีลักษณะเป็นจดหมายเหตุรายงานการตรวจราชการที่มีลักษณะเป็นการจดบันทึกรายงานแบบตะวันตก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการจัดการปกครองรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นการจัดการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ในการออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่างๆ ของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จะทำให้ทรงเห็นถึงข้อผิดพลาดและข้อบกพร่องในการบริหารปกครอง ซึ่งควรที่จะได้ทำการแก้ไขต่อไป นอกจากนี้เอกสารรายงานการตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) ยังได้สะท้อนสภาพเศรษฐกิจ วิถีชีวิตของราษฎร รวมทั้งด้านภูมิสถานบ้านเมือง การคมนาคม การค้าขาย การเกษตร การปกครอง การศาสนา การศาลอีกด้วยโดยนับว่าเป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดนครปฐม

6. บรรณานุกรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **เทศาภิบาล**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2545)

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี** ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา

ดำรงราชานุภาพ เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ.117, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.,2511)

เดช บุนนาค, **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ.2435-2458** แปลโดย ภรณ์ กาญจนนัฐิ, (กรุงเทพฯ :

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532)

7. กิตติกรรมประกาศ

บทความฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องเศรษฐกิจและสังคมนครปฐมจากเอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) โดยได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยงบประมาณแผ่นดิน โครงการวิจัยเพื่อพัฒนาท้องถิ่นและวิชาการ ปีงบประมาณ 2558 จากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม